Моско Москов (София, България)

ПРАБЪЛГАРСКИ РУНИЧЕСКИ ЗНАК IYI ЗА ТЕОНИМА ТАНГРА

(Разчитане и тълкуване)

Пълен археологичен анализ с публикуване на прабългарските знаци от археологическите паметници от средновековна България е направен от Людмила Дончева Петкова. Въз основа на различни публикации и на непубликувани материали от разкопки тя е направила каталог на знаците с описание — местонахождение, вид, материал, публикация. Знаците са разпределени на буквени и геометрични; буквените на унически, глаголически, кирилски и гръцки; руническите на отделни руни и унически съчетания (Дончева 1981, 57—184; по-нататък ще се посочват страници, ще се дават номера на таблици и на унически знаци и съчетания по този труд, без да се упоменава самият труд).

Знаците са обект на изследване повече от 75 години с цел да се проникне в тайната им. Л. Дончева разпределя теориите за техния произход, смисъл и значение в 14 групи. Тези теории могат да бъдат представени в две основни групи: 1. Знаците са свързани с каменоделството, грънчарството, строителството като марки за собственост, като указание за място на строителни материали, за отчитане на обработени камъни и др.; 2. Прабългарските знаци имат връзка с рунното писмо на тюркските народи и на тази основа са: родови тамги, магически символи, букви и числа, предават имена, употребявани са за религиозни цели и тайнопис. „В много от тези схващания има рационални зърна, но нито едно от тях не може да претендира за универсалност, т.е. да предложи едно пълно обяснение на произхода и значението на знаците, които срещаме върху строителни материали, керамични произведения, скулптурни произведения и предмети на художествените занаяти от епохата на Първата българска държава (681—1018 г.)" (Дончева 1980, с. 18).

Възниква въпросът: Разглежданото от нас руническо знакосъчетание IYI (хаста, писилон, хаста) чрез коя от тези теории може да бъде обяснено? Ще се опитаме да докажем една от тях — то е магически символ, употребяван за религиозни цели. В по-широк аспект ще докажем и предположението на В. Бешевлиев — това руническо знакосъчетание е вероятно знак — символ, свързан с култа към Тангра. Следователно то не може да бъде знак, свързан пряко с каменоделството, грънчарството, строителството, макар че се среща върху блокове, тухли, керемиди, водопроводни тръби, плочи, колони, керамика (амфори, стомни, съдове). Това се потвърждава и от врязването му върху надгробни камъни, входове на пещери, амулети (медальони), в надписи в скални манастири и църкви. С това не поддържаме теза, че всички останали знаци не могат да бъдат свързани с изложените теории.

Общотюркската лексема и теоним Тенгри е употребявана в текстове на старотюркската руническа писменост — орхонски и енисейски унически паметници. С оглед на текста Тенгри е преведен като *небе, бог, божество, божествен* в над 30 употреби (Малов 1951, с. 429; Малов 1959, с. 103; Батманов 1959, с. 207; Айдаров 1971, с. 364) Във всички конкретни употреби теонимът Тенгри (с двете букви НГ отбелязва-

ме един звук — Н като задноезичен веларен консонант, различен от предноезичния алвеолен консонант Н) във фонетичен състав от пет звука се изписва с четири рунически графеми (вокалът Е не се изписва) в поредност отзад напред: 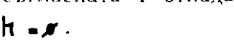
(; ; ;).

Теонимът Тенгри в своята графическа изписаност (руническата писменост е фонографска — по принцип една фонема се предава с една графема) в процеса на употребата му от прабългарите (има се предвид VII и VIII в.) постепенно е бил подложен на съкращаване и опростяване. Причината за този процес трябва да се търси в две насоки:

а) в стремежа да бъде изписван по-икономично поради честата му употреба — единична и в кратки надписи със сакрално съдържание; б) в стремежа да се намери графична хармония между четирите рунически знака като графеми-фонограми.

Този процес на съкращаване и опростяване на полиграмата Тенгри като последователност от четири фонограми (рунически графеми) е претърпял следното развитие:

1. Руническият знак за съгласната Т отпада като излишен и дисхармоничен спрямо другите три знака — .

2. Руническият знак за съгласната НГ се опростява — отпада наклонената чертица и остава вертикалната черта като хаста:

3. Руническият знак за съгласната Р има четири варианта: 3.1. Запазва се — ; 3.2. Отпада само горната лява странична чертица — ; 3.3 Отпада само горната дясна странична чертица — ; 3.4. Отпадат горните странични чертици (лява и дясна) и знакът остава във вид на ипсилон — .

4. Руническият знак за гласната И се опростява — отпада горната дясна чертица и остава вертикалната черта като хаста — .

Или в резултат на описания процес полиграмата Тенгри се превръща в идеограма Тенгри в четири варианта:

Полиграма Тенгри:

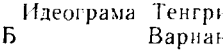

Идеограма Тенгри:

Вариант А	Вариант Б	Вариант В	Вариант Г

Не е трудно при вглеждане в полиграмата да се открият в скрит вид четирите варианта на идеограмата. Вариантът А (със запазена графема Р) е свързващото звено между полиграмата и идеограмата в нейните четири варианта. Този факт има много важна доказателствена стойност.

Преходът от полиграма Тенгри (с възможност да бъде четена) към идеограма Тенгри (с невъзможност да бъде четена, но означаваща идеята за Тенгри) довежда до сакрализиране на вариантите А, Б, В, Г. Трите отделни знака на вариант Г (хаста, ипсилон, хаста) в същността си на опростени графеми съвпадат със съответни графеми от азбуката на тюркската руническа писменост. Хастата има фонемна стойност на твърдо или меко С и Ш, които фонеми се предават и с други вариантни графеми. Ипсилонът Y има фонемна стойност Л. В такъв случай възможното четене на варианта Г е С-Л-С или Ш-Л-Ш и със съответните неизписани гласни би могъл да се чете: *салас, селес, силис, шалаш, шелеш, шилиш* и др. Възможното четене на варианта

Д (графемата за Р е запазена) би било *сарас, серес, шараш, шереш* и др. Но и в двата случая подобни думи или словоформи няма или са невъзможни спрямо старотюркската лексика във фонетично и морфологично отношение. Това доказва, че между опростените графеми на идеограмата и същинските графеми от тюркската руническа писменост (азбука) няма нищо общо. Очевидно се касае за омографемия — съвпадане на графичните начертания. (Вж. опита на Б. Симеонов да разчете въз основа на тюркската руническа азбука трите знака от идеограмата на Тенгри — Симеонов 1981.)

Процесът на опростяване на полиграмата Тенгри в идеограма Тенгри поради многократна употреба може да бъде сравнен в типологичен аспект със съкратеното изписване на имена и думи в старобългарските паметници, свързани най-вече с християнската религия: *Богъ, Богородица, Исусъ, Христосъ, человекъ* и др. Това съкращаване чрез титли в глаголическата и кирилската писменост е възприето от гръцките оригинали. Тези съкращения в текст нямат сакрален характер поради наличие на кръста като символ на християнската религия. Но в икони и стенописи възможно е съкращения като ХС, ИС (Христосъ, Исусъ) да са придобили известна сакралност. Доколкото в прабългарската религия е липсвал определен символ за бога-небе Тангра, тъкмо това е наложило опростяването на обикновеното изписване (на полиграмата) да доведе до появата на знака-идеограма за Тангра с неговата сакралност и възприемане като магически знак.

Извеждането на идеограмата Тенгри като опростено написание на полиграмата Тенгри от наша страна доказва тезата на В. Бешевлиев: „По всяка вероятност той (М. М. — знакът IYI) е бил символ на Тангра." В. Бешевлиев обосновава своята теза така: „Знакът, който се среща издълбан на скали, в пещери, върху строителни материали, като каменни блокове, тухли, керемиди, водопроводни тръби, глинени съдове и метални предмети, като пръстени и кръгли бронзови и медни амулети, е бил обявяван погрешно за каменоделски знак, за тамга, буква или цифра (М. М. — от Г. Фехер и С. Станчев). Обаче неговото наличие върху един пръстен, намерен в Престован (Югославия), показва, че се касае за знак, който е трябвало да предпазва притежателя си от беда или нещастие. Същото значение е имал този знак по керемидите, тухлите и каменните квадри. Според Ибн Фадлан волжките българи имали особен страх от гръм: „Ако гръм удари къща, до нея те не се приближават и я оставят сама на себе си, а също и всичко, каквото има вътре, хора, имущество и друго — докато времето я срути. Те казват: „Тази къща е от онези, на които бог се е разгневил." Постройките, които са били покрити с такива керемиди или в строителните им блокове са били издълбани магически знаци, се намирали под тяхната мощна закрила. Знакът IYI върху глинени съдове е стоял не само да отблъсква лошите сили, но и да носи здраве и щастие на тези, които си служат със съдовете." В крайна сметка за Бешевлиев знакът IYI като възможен символ на Тангра се е превърнал в прабългарски магически знак (Бешевлиев 1981, с. 71, 72). От друга страна, тезата на Бешевлиев е изцяло в подкрепа на предложеното от нас тълкуване на този знак като идеограма на Тенгри (Тангра).

В точка 7. (Амулети) и в точка 11. (Небесни тела) В. Бешевлиев пише: „Пак от Преслав произхожда седмолъчна звезда като розетка с халкичка за окачване. Броят на лъчите показва нейното магическо предназначение. Това личи и от друга подобна седмолъчна звезда, намерена в Плиска и още необнародвана. В средата ѝ се намира характерният първобългарски магически знак IYI, а във всеки лъч са гравирани по два първобългарски знака един над друг, които означават може би седемте планети (обр. 93)." И по-нататък: „От споменатия по-горе намерен в Плиска и необнародван седмолъчен амулет би могло да се заключи, че българите са почитали седемте планети: слънце, месец, Венера, Марс, Меркурий, Юпитер и Уран. Към тези звезди може би трябва да се прибавят и Плеядите, които са играли важна роля в тюркския календар" (Бешевлиев 1981, с. 74, 75). Тези заключения на автора се потвърждават от наша страна чрез извеждането на знака-идеограма на Тангра от руническото изписване на Тенгри като название на бога-небе. (За розетката от двете ѝ страни вж.

и табл. XXV, № 11 а, 11 б.) В такъв случай наличието на знака-идеограма от едната страна на розетката във вид на символ на бога-небе Тангра е тясно свързано с броя на лъчите и знаците върху тях. Висшият бог Тангра като създател на цялата вселена (земя, небе, космос), на целия видим и невидим свят е и повелител на седемте планети. Затова и идеограмата на Тангра е в центъра на едната страна на розетката. Възниква въпросът, дали тогава двата реда знаци по лъчите (горен и долен знак) са цялостен надпис или пък са знаци-символи на изброените планети. В тези символи може би се крие първият рунически знак (буква) на съответното название на изброените небесни тела. В тази насока вече имаме предварителни проучвания, които в завършен вид ще бъдат обект на друга статия.

Във връзка със знака-идеограма на Тангра може да се постави и още един въпрос: Има ли връзка между двете религии (прабългарска и християнска) при прехода от едната към другата? На този въпрос вече е отговаряно утвърдително. Достатъчно е да се посочи смесването на трите писмености (прабългарска, глаголическа, кирилска) и символните знаци на тяхна основа в скални манастири, скални църкви, манастирски комплекси като бивши езически светилища, църкви в Плиска, Преслав и др. В частен план Бешевлиев посочва: „В лицевата страна на бронзовия амулет се намира характерният прабългарски магически знак IYI, а на задната знакът Y, шест пъти така свързан, че образува двоен кръст (обр. 12—14)."

Въз основа на изложеното тълкуване на знака IYI става очевидна вече връзката между идеограмата на Тангра и кръста на Христос. Триъгълникът на ипсилона е прибавен към четирите краища на кръста или кръстът е изрисуван като единичен или двоен във вид на комбинация от ипсилони (сравни при Бешевлиев илюстр. 12—14; сравни при Дончева табл. XX, № 4, Преслав крепостна стена, керемида; табл. XXIII, № 18, Мадара, керемида; XXV, № 12 а и 12 б — бронзов печат от Преслав с надпис; XXXII, № 14, Плиска, Големия дворец, врязан при рисунка блок; № 15 бронзов медальон от Преслав).

Идеограмата на Тенгри (Тангра) в нейните четири варианта (А, Б, В, Г) може да бъде допълнително анализирана въз основа на засвидетелстваните ѝ употреби, описани и систематизирани от Л. Дончева в каталог и в таблици.

Л. Дончева в табл. XXI (с. 160) е предала 49 варианта на знака-идеограма на Тангра от различни археологически разкопки. От тях знаците № 7, 8, 42, 48, 49 са твърде различни по начертание спрямо основния знак № 5 а. Но все пак могат да се приемат като негови далечни разновидности. Знак № 27 може да се смята за обърнат обратно. Знакът-идеограма се среща употребен с други знаци (от един до няколко) като предходни или следходни спрямо него: № 9, 10, 11, 23, 24, 25, 26, 27, 28 (табл. XXIII); № 2, 4, 8, 11 б (табл. XXV). В. Бешевлиев чрез илюстрации (фотоснимки и таблица) посочва знака-идеограма като самостоен и в надписи (илюстр. № 6, 7 — снимката е погрешно обърната, 8, 9, 10, 11, 12 — върху амулет. Знакът-идеограма се среща и в непубликувани рунически надписи — копие ни е дадено от Казимир Константинов. Възможно е да е открит и в археологически изследвания и разкопки след 1980 г.

Първият вариант (А) на знака-идеограма на Тангра (графемата за съгласната Р е запазена) се съвпада с вариантите № 39 и 40 (табл. XXI), които съответно са врязани върху амфора от Плиска и стомна от некропол — Варна (с. 160, 99). Този знак-идеограма е намерен и върху блок от Шудиково, Югославия (Бешевлиев, илюстр. № 10, с. 155).

Вторият вариант (Б) (от графемата на съгласната Р е изпусната лявата горна чертица) съвпада с вариант № 36 върху блок от Голямата базилика в Плиска и върху (не е указано какво) от Мадара (с. 160, 99).

Третият вариант (В) (от графемата за съгласната Р е изпусната дясната горна чертица) е засвидетелствуван като знак № 37 три пъти: върху блок от западна крепостна стена в Плиска, в Мадара — не е посочено върху какво, в надпис пред вход на пещера край с. Калугерица (с. 160, 165, 99). Този знак-идеограма е отбелязан и като № 6 от Плиска, № 16 от Калугерица (Бешевлиев — илюстр. 11).

Четвъртият вариант (Г) IYI според начертанията на основните му елементи (ипсилон между две хасти) може да бъде разпределен в групи и подгрупи със съответните разновидности (в скоби се посочва колко пъти са употребени):

1. Със запазен ипсилон и променени хасти спрямо хастите на знак 5 а: 1.1. По дължина — по-къси или по-дълги; 1.2. По наведеност — леко наведени наляво или надясно; 1.3. По брой на хастите — една повече или една по-малко; 1.4. По допълнителен елемент към хастите — прибавена чертичка на различни места:

1.1		1.2		1.3		1.4	
№ 5а	(50)	№ 5ж	(1)	№ 1	(1)	№ 6	(1)
№ 5в	(3)	№ 10	(1)	№ 2	(1)	№ 16	(1)
№ 5б	(6)			№ 29а	(1)	№ 19	(1)
№ 5г	(4)			№ 29б	(1)	№ 34	(1)
№ 5е	(3)					№ 14	(1)

Сравнителният анализ на тези знаци-идеограми дава възможност за следните изводи: 1. Знакът 5а поради голямата му честота на поява (50 пъти) трябва да бъде приет за основен вариант (вж. Бешевлиев, илюстр. № 6 — знака на Тангра от Плиска). В сравнение с другите знаци от вида 1.1. хастите при него по дължина се изравняват с отвесната част на ипсилона. Може да се приеме, че в сравнение с всички останали знаци трите елемента на основния знак 5а са разположени един спрямо друг най-хармонично. Неговите преки разновидности (5б, 5в, 5г, 5е) са употребени от 3 до 6 пъти. Специално знакът 5г е изрязан върху каменна плоча от Шудиково, Югославия. Останалите знаци от групите 1.2., 1.3., 1.4, имат еднократна употреба. Те могат да бъдат разглеждани като изменени при врязването им (група 1.2.) или като стилизирани разновидности (група 1.3., 1.4.). Водещото положение на знаците от групата 1.1., и особено на знака 5а, се доказва и от един друг факт — в кратки надписи със знака-идеограма на Тангра са употребени знаци само от тази група на варианта Г — изключение един надпис с вариант В (вж. табл. XXIII, XXV).

2. С изменен ипсилон и запазени хасти или хасти в описаните по-горе положения (по дължина, по наведеност, по брой, по допълнителен елемент): 2.1. Игрек с наведена наляво или надясно черта (за по-лесно изписване); 2.2. Игрек с овална форма на горната или долната част; 2.3. Игрек с допълнителен елемент към него (поради стилизиране).

2.1		2.2		2.3			
№ 5з	(1)	№ 5д	(3)	№ 9	(1)	№ 15	(1)
№ 5й	(1)	№ 46	(1)	№ 22	(1)		
№ 5к	(1)	№ 20	(1)	№ 43	(1)		

3. Знаци като комбинация от знаците по точка 1. и точка 2.:

№ 18а (1) № 32 (1) № 45 (1)

№ 28 (1) № 44 (1) № 30 (1)

4. За различни други разновидности вж. също табл. XXI, № 8, 24, 25, 27, 31, 35, 41, 47.

Знаците от 2., 3. и 4. група и техните подгрупи са употребени също по един път с изключение на 5д — 3 пъти. Това подсказва, че и те в своя леко изменен или стилизиран вид са разновидности на основния знак № 5а (от първа група). Самият този знак 5 а (при употреба 50 пъти) се среща в Плиска — 20 пъти, в Преслав — 13 пъти, Виница — 3 пъти, Мадара и Калугерина — по 2 пъти и по един път в Цар Крум, Търговище, Аспарухово, Силистра, Варна и др. В сравнение с другите знаци от 1. група знакът 5а (вкл. и в сравнение със знаците от 2., 3. и 4. група) се среща най-много пъти: керамика (амфора, амфоровидна стомна, гърне, глинен съд) — 12 пъти; саркофаг и надгробен камък — 4 пъти; колона — 2 пъти. Единствено знаците от първа група (инсилон между две хасти с различна дължина) се срещат изписани и върху амулет (медальон), розетка, пръстен от Престован, Югославия. Знаците от Шудиково, Югославия, са също от този тип (Бешевлиев, илюстр. № 8, 9). Вариантът А (със запазена графема Р) също е от Шудиково, Югославия. Знакът-идеограма е открит и в Румъния (с. 23).

Идеограмата на Тангра (представена от четири варианта — А, Б, В, Г — с разпределение на вариант Г в групи и подгрупи) при посочени 49 графични разновидности в табл. XXI е засвидетелствана общо 136 пъти: 50 пъти — знак 5а; от 2 до 6 пъти — знаци 5б, 5в, 5г, 5д, 5е, 5з, 5к, 36, 37, 39, 40; единично останалите знаци (с. 160, 95—100). Нито една група знаци от останалите таблици не са засвидетелствани толкова много пъти. Това показва, че идеограмата на Тангра в нейните варианти и разновидности е била предпочитан знак именно поради същността си на магически култов знак. Срединят знак на идеограмата във вид на 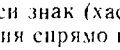 се среща самостойно употребен в таблици XIII, XIV, XV като основен и в разновидности с допълнителен елемент. Възможни са две предположения – или идеограмата в частни случаи е представена само чрез средния си знак (хастите са отпаднали), или това са други знаци в съотношение на омографемия спрямо него.

В подкрепа на първото предположение може да се приведе тълкуването на Бешевлиев: „Знакът ϒ е имал също апотропеично значение. Той е врязан върху златен пръстен, намерен във Видин, за да предпази от зло този, който го е носел. Със същия знак започва един първобългарски инвентарен надпис (№ 48), където той отговаря по значение на кръста в другите надписи, с които те започват. Това потвърждава неговото магическо значение. Такова значение са имали, както изглежда, и някои други първобългарски знаци" (Бешевлиев 1981, с. 71).

Знакът-идеограма на Тангра се среща написан в кратки надписи (знакосъчетания). В тях е придружен от един до няколко рунически знака — едни от тях със съответствия в тюркската руническа азбука.

Таблица XXIII

№ 9, Плиска, керемида

№ 10, Плиска, блок

№ 23, Плиска, блок

№ 24, Бяла, блок

№ 25, Попина, стомна

№ 26, Плиска, блок

№ 27, Плиска, Големия дворец, блок № 28, Аспарухово, надгробен паметник

Таблица XXV, № 2 — с. Калугерица пред вход на пещера

Знакът-идеограма на Тангра се среща и в непубликувани надписи, предоставени ни от Казимир Константинов: в три от петте надписа от скален монастир в с. Крепча, Търговищко; в надпис от с. Равна, Провадийско.

а) от с. Крепча

б) от с. Равна

Тези кратки надписи (знакосъчетания) могат да бъдат анализирани в три аспекта: а) съотношение между знака-идеограма на Тангра и другите рунически знаци; б) засвидетелствувани ли са руническите знаци в самостойна употреба; в) възможна фонемна стойност на руническите знаци с оглед на графемите от тюркската руническа писменост (азбука). (Забележка: Анализът ще бъде отделно публикуван заедно с опитите ни да бъдат разчетени някои от тези 12 надписа в друга статия.)

Въз основа на този анализ в посочените три аспекта могат да се изкажат съображения за същността на разглежданите надписи.

1. Знакът-идеограма на Тангра в тези 12 надписа е съчетан с различни други рунически знаци (от един до няколко). Спрямо тях той се намира в различна позиция — начална, средна, крайна. Всичко това недвусмислено потвърждава единството му от три елемента (хаста, ипсилон, хаста) в тяхната свързаност на идеограма. Нито един единичен рунически знак, нито едно руническо знакосъчетание не са употребявани в надписи, за да се открои ярко самостойността им.

2. Само като се излезе от значението на знака-идеограма (номинативно — Тангра, бог; вокативно — Тангра, боже), може да се обясни неговата честота на употреба като магически знак — и единична, и в знакосъчетания (надписи). Нито един единичен знак, нито едно знакосъчетание няма такава честота на поява.

3. Предварително може да се допусне, че надписите (знакосъчетанията) с идеограмата на Тангра са сакрални по съдържание: Тангра (бог, боже) плюс информацията на другите знаци като отделни символи със съответното им значение на знак (родов, занаятчийски, тамга) или пък като заклинателни магически формули. В по-дългите надписи (според броя на руническите знаци) не трябва да се изключва и сакрална информация в частен план по конкретен повод (надписа върху надгробен паметник, надписите в скални пещери, манастири).

4. Руническите знаци от надписите като придружаващи идеограмата могат да се разпределят в три групи: а) Знаци, които са точни съответствия на рунически графеми от тюркската руническа азбука (№ 9, 23, 25 — десния, и др.); б) Знаци, които могат да се свържат с варианти на руническа графема (№ 10, 24 — десния, и др.); в) Знаци, които нямат за съответствия рунически графеми (№ 24 — левия, 26, и др.).

Чрез така предложеното разчитане и тълкуване на разглеждания прабългарски рунически знак като приемствен знак-идеограма на буквеното изписване на общотюркския теоним за бога-небе Тенгри се доказват предположенията на Д. Ил. Димитров, на В. Бешевлиев за магически характер на част от знаците, и специално тезата на В. Бешевлиев — разглежданото знакосъчетание да бъде символ на Тангра. Чрез това разчитане и тълкуване (вкл. и на прабългарския рунически надпис от

с. Равна, Провадийско — Москов 1983) се дава възможност за нови изводи в областта на прабългарския бит и култура, и преди всичко на прабългарската религия (магически знаци, култ към висшия бог Тангра).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Айдаров 1971: Г. Айдаров. Язык памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.

Батманов 1959: И.А. Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1950.

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. Първобългарите. Наука и изкуство. С., 1981.

Дончева 1980: Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България. С., БАН, 1980.

Малов 1951: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М. — Л., 1951.

Малов 1959: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М. — Л., 1959.

Москов 1983: М. Москов. Прабългарски рунически надпис (Разчитане и тълкуване). — Старобългаристика / Palaeobulgarica, VII (1983), 1, 35—46.

Симеонов 1981: Б. Симеонов. Дославянское руническое письмо древних болгар. — Linguistique balkanique, XXIV (1981), 4, 11—16.